

МАТИЦА СРПСКА

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 26

ЗБОРНИК РАДОВА

СРПСКА ГРАФИКА ХVIII ВЕКА

(СЕПАРАТ)

•
ОСВРТ НА ЈЕЗИК ЗАПИСА У СРПСКОЈ ГРАФИЦИ
ХVIII ВЕКА

Димитрије Стефановић

•
БЕОГРАД 1986

ОСВРТ НА ЈЕЗИК ЗАПИСА У СРПСКОЈ ГРАФИЦИ XVIII ВЕКА

Димитрије Стефановић

Многобројни записи у српској графици XVIII века пружају разноврсна сазнања и многе податке о времену у којем су настали и тиме објашњавају и допуњују поруку ликовног представљања. У том погледу је релевантно и проучавање језика ових записа. Наш осврт је усмерен испитивању рускословенизама (славенизама) у записима од краја XVII до средине XVIII века.

У српској писмености овог периода текстови су, углавном, преписивани или писани руком. Између 1638. и 1726. године за православне Србе није штампана ниједна књига.¹ У време све интензивније уметничке и писане језичке комуникације, које су биле карактеристичне за епоху и у којима је значајну улогу одиграла штампарска техника, писменост у којој се није користила ова техника требало је да прође кроз одређене промене. Штампане књиге из Русије, писане на рускословенском, стизале су у српске крајеве већ од XVI века, а било их је све више у XVII и првој половини XVIII века. Поред штампаних књига, многи други чиниоци, као што су школовања у Русији, путовања и лични контакти, књижевни утицаји, кореспонденција итд., одиграли су важну улогу у продору и јачању рускословенизама и русизама у српској писмености. Пошто су српски текстови у XVII и првим деценијама XVIII века филолошки неиспитани, о рускословенским елементима у тој писмености постоје индиректна сведочанства. Тако ће духовник Дамаскин на Светој Гори 1632. и 1633. године преписивати Палеју са руске на српску редакцију. Он позива и друге да ако хоће ту књигу да преписују, нека исправљају „руске речи на свој језик добро и благо“, а ако то не умеју, да преписују речи како се у књизи налазе.² За српску писменост био је значајан крај треће деценије XVIII века, када је рускословенски постао службени језик у цркви и у школама на територији Карловачке митрополије. У старим крајевима и у Хиландару српкословенски се одржао дуже времена као језик цркве.³ Једно од последњих упоришта традиционалне српкословенске писмености јесте преписивачка школа Кипријана Рачанина и његових наследника у Сентаддреји. У овом месту се у више области уметничког стваралаштва и духовнога живота добро манифестују одређени токови прве половине XVIII века. Поред грађевинарства, иконографије, сли-

¹ П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 194.

² Ђ. Сп. Радојчић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 13, св. 2, Нови Сад 1965, 292—293.

³ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност (III), Језик старе српске књижевности*, Књижевна историја, XIV, 54, Београд 1981, 270.

кања минијатура, књижевности и сл., такви токови се називу и у писмености. У преписивачкој школи Кипријана Рачанина неговала се традиционална српскословенска писменост, али је Петар Димитријевић, парох Ћипровачке цркве у Сентадреји, већ почетком треће деценије XVIII века (1723. године) прве записе у матичној књизи умрлих⁴ исписивао углавном правилном рускословенском ортографијом, с тим што су морфолошки облици остали српскословенски, а писмо подсећа на србуљски полуустав.

Рускословенски, као и српскословенски, представљао је варијанту старословенског језика.⁵ Перцепција рускословенског код Срба трајала је деценијама паралелно са коришћењем српскословенског језика. Због заједничке азбуке и приличне сличности одређених језичких нивоа, поједини рускословенизми улазили су у махом посрбљене српскословенске текстове, тако рећи, не приметно, не нарушавајући постојећи језички систем.⁶ Генезу ове појаве, као што смо рекли, треба тражити у XVII веку; наравно, она је карактеристична и за многе текстове у првим деценијама XVIII столећа.

Из прве половине XVIII века познато је неколико десетина дрвореза и бакрореза са записима.⁷ То су, углавном, краћи записи у којима се поред српскословенског као основног уочава рускословенски и, у мањој мери, српски народни језички слој. Ово је доста уобичајена појава у језику текстова овог периода.⁸

Већ од најранијих записа презимена ктитора на *-ић* или *-вић* пишу се са *-ич* или *-вич*. Познато је да у руском и рускословенском нема посебно гласа *ћ* који је карактеристичан за српски гласовни систем. Овај начин писања презимена ктитора спроводи се, тако рећи, доследно. Следећа презимена се пишу са *-ич-* или *-вич-* (у номинативу обично са финалним танким или дебелим јером): (Арсеније) *Чарнојевић* (1692, бр. 99; око 1700, бр. 100; 1706, бр. 7), (Исаија) *Ђаковић* (1708, бр. 104; 1708, бр. 105), (Викентије) *Поповић* (1708—1728, бр. 106), (Мојсије) *Петровић* (1708—1728, бр. 106; 1727, бр. 11), (Вићентије) *Јовановић* (1726, бр. 10) и (Гаврило) *Рашковић* (1734, бр. 110). Као изузетак појављују се презимена ктитора (Мојсеја) *Рајовића* (1722, бр. 107) и (Викентија) *Поповића* (1724, бр. 17) написана са *-вич-*. Презимена мајстора дрворезаца и бакрорезаца, уколико су наведена, увек су написана са *-ић-* или *-вић-*. Тако се дешава да ће се на истом дрворезу налазити презиме Арсенија III Чарнојевића са *-вич-*, а презиме дрворесца Георгија Николића са *-ић-* (1706, бр. 7).

Међу ранијим рускословенским језичким елементима у записима налазимо мали јус (▲) за обележавање секвенце *ја* у средини и на крају речи. У српскословенском у наведеним позицијама, као и на почетку речи, ова секвенца се обележава лигатуром *ѣ* или словима *ѣ*. Године 1701. на једном пештанском бакрорезу (бр. 102), рађеном у Бечу, у краћем делу богослужбеног текста, који је сигурно преписан са рускословенског предлошка, налазимо облике *сѣиѣиѣ* и *тѣ* (акузатив од заменице *тѣ*). Осим ових, наравно, има доста при-

⁴ Ова матична књига умрлих Ћипровачке цркве носи наслов *Кипр. Умир. 1726—1777*, а налази се у архиву Српске православне црквене општине у Сентадреји.

⁵ Уп. о томе радове: Н. И. Толстой, *Литературный язык сербов в XVIII в. (до 1780 г.)*, Славянское и балканское языкознание, Москва 1979; А. Младеновић, *О неким питањима поимања и измене рускословенског језика код Срба*, Зборник за филологију и лингвистику, XXV/2, Нови Сад 1982.

⁶ Н. И. Толстой, *нав. дело*, 161.

⁷ Релевантни записи на дрворезима бакрорезима испитани су овде на основу издања: Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978. Уз примере у овом осврту у загради се наводи година настанка записа и број под којим је запис објављен у наведеном издању. Примери се наводе само из оних текстова које смо успели да упоредимо са оригиналом.

⁸ Н. И. Толстой, *нав. дело*, 160.

мера са малим јусом и у осталим записима, као што су: *Маріа*, поред лика *Маріа*, с(в^л)ценна^л, приношење безкровних жертва, ос(в^л)гис^л (1706, бр. 7; *ісаіа* (1708), бр. 105, Хорватскіа, Цесарскіа (1708, бр. 106), совершис^л (1719, бр. 9), оуспеніе прес(в^л)тис^л, в(ого^р)д(и)ци (1733, бр. 109). У примеру *Неман^л* (1733, бр. 109) група ња означена је са н^л.

На већ поменутом пештанском бакрорезу (1701, бр. 102) појављују се речи овразъ и трошеніемъ са финалним дебелим јером (ъ) после сугласника, што је правило у рускословенској ортографији. У српскословенском на крају речи после сугласника, по правилу, стоји танко јер (ь), али у неким текстовима XVII века, па и раније, поред финалног танког појављује се, спорадично и несистематски, и дебело јер.⁹ У испитаним записима дебело јер се налази на крају неколико одређених група речи (презимена, имена светитеља, називи за више чиновне у црквеној хијерархији или администрацији итд.). Примери: митрополитъ, діаковичъ (1708, бр. 105), роукодействиѣмъ (1708, бр. 105), архіеп(и)скопъ, митрополитъ, совѣтникъ (1708—1728, бр. 106), ос(в^л)щенъ (1719, бр. 9), Петръ (1724, бр. 16), жртвавикъ, роукодействиѣмъ (1726, бр. 10), Христосъ, Гумешнъ, Стефанъ (1733, бр. 109), трѣдемъ, иждивеніемъ (1734, бр. 110).

У записима се чешће налази и са дијакритичким знаком (й) за обележавање гласа ј после самогласника. Иако ове графеме у списку рускословенских слова нема, она се употребљава у рускословенској писмености и под њеним утицајем се појавила у српскословенским текстовима уместо и, (і), где је регистрована крајем XVII века.¹⁰ Примери у записима: в^л вожаставнѣи лѣтврѣи, с(в^л)ценнодействивати, с(в^л)ценнодействиова (1706, бр. 7), вожеставнѣи, роукодействиѣмъ (1708, бр. 105), смиреннѣи, мойсей, первѣи итд. (1708—1728, бр. 106), роукодействиован, мойсениѣмъ (1713, бр. 8), с(в^л)щенѣи (1719, бр. 9), роукодействиѣмъ (1726, бр. 10), с(в^л)тѣи, сервскѣи (1733, бр. 109).

Уочавају се примери речи са рускословенским групама ол и ѣр уместо српскословенских вокалних л и р. Природно је да ће на бакрорезу из Пеште (1701, бр. 102) бити облик солнце. Више пута се појављују речи са групом ѣр у записима: државѣ (1706, бр. 103), жертвы (1706, бр. 7), первѣи (1708—1728, бр. 106), жертвеникъ (1719, бр. 9), сервскѣи (1733, бр. 109).

У испитаним записима чешће налазимо рускословенски облик вожеставнѣи уместо српскословенског изговорног облика вожеставнини, који се такође употребљава. У запису на антиминос Мојсија Петровића из 1719. године (бр. 9) у сваком случају се доследно појављује овај рускословенски облик, а има га још и у записима из 1726 (бр. 10) и 1727 (бр. 11) године. Овде треба навести и облик совѣтникъ у запису на антиминос из 1708—1728 (бр. 106) године.

У облику речи вожеставнѣи (1708, бр. 105; 1724, бр. 17), на пример, истовремено се одражавају правила фонетике рускословенске и српске варијанте. У овом облику ѣ је руски, односно рускословенски рефлекс некадашњег полугласника предњег реда, а л је српскословенски изговорни рефлекс танког јера (ь)

⁹ Примери за изједначавање функције танког и дебелог јера на крају речи после сугласника у српској писмености у XV веку наводе се у раду: А. Младеновић, *Белешке о графици и језику у „Житију Стефана Дечанског“ Григорија Цамблака*, Зборник за филологију и лингвистику, XXIV/1, Нови Сад 1981, 32—33. Ова ортографска појава уочена је и у два зборника, у којима су неки делови с краја XIV, а неки из XV века, у Бодлејанској библиотеци у Оксфорду (Велика Британија), сигнатуре: MS Cromwell 3 и MS Canon lit. 413, као и у једном четворојеванђељу из 1647. године у Библиотеци Цона Рајландса у Манчестеру (Велика Британија), сигнатура: Slavonic MS 2. Само ће детаљнија испитивања ортографије српскословенских текстова прецизно идентификовати ову појаву и одредити њен однос према рускословенским утицајима у овој области ортографије у XVII веку.

¹⁰ А. Младеновић, *О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба*, 72.

у одређеној позицији (у групи -ъв -<-въ- између два сугласника). Овакав хибридни карактер има и синтагма *вожѣствен жѣтавникъ* (1726, бр. 10) и *в(о)жѣств(ѣ)ный жѣтавникъ* (1727, бр. 11), где је придевски део рускословенског, а именски део српскословенског карактера.

Набројани најчешћи рускословенизми у испитаним записима у прве четри деценије XVIII столећа показују да су рускословенски језички утицаји у приличној мери, али не доследно, заступљени већ пре 1726. године, када је руски учитељ Суворов основао „славенску“ школу у Сремским Карловцима. У записима на дрворезима је релативно мање рускословенизама. Од испитана 23, рускословенски језички елементи налазе се у 7 записа, с тим што су на неколико дрвореза веома кратки записи или их нема. Чисто рускословенских записа на дрворезима у овом периоду још нема. На бакрорезима од 14 прегледаних, 9 записа садржи рускословенизме, а три рускословенска записа потичу с краја четврте и почетка пете деценије. У петој деценији XVIII века сви записи су већ на рускословенском, што значи да је почео нови период развоја у српској писмености.¹¹ У том времену полако нестају, али не одумиру сасвим, дрворези, а бакрорезна графичка техника треба у наредном периоду да доживи свој успон.¹² Српскословенски, који је до средине XVIII века, углавном, нестао из црквене и школске употребе, у другој половини овога столећа ипак врши одређене утицаје на књижевни језик.¹³

Већина записа на дрворезима и бакрорезима који су рађени за црквене великодостојнике, или су настали у великим градовима, као што је Беч, без обзира на време постанка, садржи рускословенизме. У записима на дрворезима Стефана Ликића, чији се рад прати од 1721. до 1747. године у Срему и Славонији и који је, углавном, по страни од главних токова уметности свога времена,¹⁴ изгледа, једва има рускословенских језичких утицаја. Ове чињенице, као и раније наведен количински однос рускословенизама на дрворезима и бакрорезима показују колико је била везана судбина, у овом случају, ликовног и језичког изражавања на смени двају типова култура.

Аутори текстова из првих деценија XVIII века схватали су српскословенски, рускословенски и српски народни језички слој као варијанте истог језика или „подјезике“.¹⁵ Употребом и заменљивошћу више варијанти језички интегритет се није нарушио. Набројани најчешћи рускословенизми у испитаним записима, углавном су ортографски, у мањој мери фонетски, морфолошки или лексички. Први рускословенизми у српској писмености овог периода могли су бити ортографски и унесени су у текстове визуелном перцепцијом. Облици са рускословенским елементима своде се на одређене групе лексема. То су имена светитеља или краљева, презимена ктитора, речи или изрази из богослужбених текстова, називи или термини из црквеног или канцеларијског језика. Ове речи или изрази имају садржинско тежиште у саопштењима записа. Било је у духу епохе да се рускословенски језички узор подражавају. Током деценија створили су се аутоматизми који су у слојевитом језичком изражавању рускословенизме распоредили за обележавања виших нивоа садржине, иако се у случају ових записа о доследној стилској функцији појединих језичких слојева не може говорити. Записи на дрворезима и бакрорезима, као вид језичког изражавања, стално су пратили и допуњавали ликовно стварала-

¹¹ О периодизацији књижевног језика код Срба уп. наведени рад Н. И. Толстоја.

¹² Д. Давидов, *нав. дело*, 14.

¹³ А. Младеновић, *Значај рускословенског језика за културу Срба у XVIII веку* (реферат одржан 8. 12. 1984. године на Округлом столу Југословенске земље и Русија у XVIII веку).

¹⁴ Д. Давидов, *нав. дело*, 78—79.

¹⁵ Н. И. Толстой, *нав. дело*, 162.

штво. Тако су махом сакралне или друге узвишене теме ликовног представљања морале на адекватан начин да се изразе и у записима. У таквом изражавању појединачни рускословенизми имали су значају улогу.

Језик испитаних записа крајем XVII и у прве четири деценије XVIII века уклапа се у опште токове српске писмености тог доба, који умногоме имају прелазни карактер. Један од њих је појава појединих рускословенских елемената у овој писмености, што се одражава и у језику записа. Рускословенизми, нарочито ортографски, заступљени су у мањем или већем броју у текстовима многих записа, већ и пре 1726. године. Употреба облика са рускословенизмима у записима имплицира извесну стилску обојеност.

Dimitrije Stefanović

EIN RÜCKBLICK AUF DIE SPRACHE DER INSCRIFTEN IN DER SERBISCHEN
GRAPHIK DES XVIII. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

In der Sprache der untersuchten Texte vom Ende des XVII. und der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts reflektiert sich des Übergangsstadium zwischen dem Serbisch-slawischen und dem Russisch-slawischen. Die häufigsten einzeln auftretenden Ruskoslawismen, die charakteristisch für diese Periode wären, sind hauptsächlich orthographische, in geringerem Umfang phonetische, morphologische oder lexikalische. Die Verwendung von Ruskoslawismen in den Inschriften hat eine bestimmte, aber nicht konsequent ausgeführte, stilistische Funktion.

259. СЛАВА.

Чтоли го дѣемъ. Сло ли или Блго
Малоцѣнно ли или сѣдо драго
Вѣстна вѣсти вуду добрайдукава
Всѣ дѣла нѣга Не молчио слава
Попо